

„Eglė žalčių karalienė“: gyvybės ir mirties domenas

EUGENIJUS ŽMUIDA

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

„...Nerastume visuomenės, neturinčios ypač svarbių pasakojimų, kurie nuolat perpasakojami, kartojami ir varijuojami, visuomenės, apsieinančios be formulių, tekstų, ritualizuotų diskursų, visetų, ištariamų aiškiai apibrėžtomis aplinkybėmis, bent kartą pasakytų dalykų, kurie saugomi ir kuriuose numanoma kokia nors paslaptis ar prasmės gausa.“

Michel Foucault (1998: 5)

ANOTACIJA. Straipsnyje pateikiama nauja „Eglės žalčių karalienės“ interpretacija. Aptariama šios pasakos-mito problematika, žinomos aptarimo versijos, rekonstruojant metaforas, siekiama išvysti galimai realius santykius archajinėje bendruomenėje (pro „kūrinį“ matyti gyvenimo „tekstą“) ir pasiūlyti mįslingo konflikto conceptualų aiškinimą. Pateiktoje versijoje jis išryškinamas kaip esminis moterų ir vyrų susidūrimas dėl gyvybės / mirties valdymo, taip pat ir ideologinės galios prioritetų, tragiškai pasibaigiąs vienai pusei ir lemiantis esminį pasaulėžiūros lūžį bei kultūros modelio transformaciją.

RAKTAŽODŽIAI: pasaka, antikinė tragedija, metafora, dekonstrukcija, desakralizacija.

YPATINGA PASAKA

„Eglė žalčių karalienė“, pirmoji užrašyta lietuvių pasaka, yra vienas mįslingiausių tekstų mūsų kultūroje. Lenkų romantikų iškelta į viešumą XIX a., iškart tapo populiari lietuvių literatūroje (Karolina Praniauskaitė, Antanas Baranauskas), gausėjo užrašomų tautosakinių jos variantų. Daug kartų publikuota, perkurta ir interpretuota mene, XX a. ji virto neatsiejama mūsų kultūros bei savasties dalimi kaip ir Maironio poezija. Baugi ir paslaptinga kūrinio pabaiga kalba apie archajinį istorijos sluoksnį, kurio semantika, persmelkusi pasakos poetiką, tebelieka neįminta, nors magiškai kerinti. Pasakos populiarumas bylotų apie jos stiprią sąsąuką su atitinkamomis lietuvių mentalinėmis struktūromis, koreliuotų su liaudies dainų minorine gaida ir tautos lyriniu charakteriu.

Pasaka yra sąlyginis „Eglės žalčių karalienės“ žanro apibūdinimas. Sudėtingas kelių sluoksnių siužetas, neįprasta kompozicija, nekanoninė pabaiga – tai ypatinga, netipiška pasaka, kurioje daug perdėm archajinių elementų, artinančių ją prie mito. „Eglė žalčių karalienė“ baigiasi tragiškai. Tragedijomis esame pratę laikyti tik dramos kūrinis, nors vos ne kiekvienoje pasakoje yra dramatiškų įvykių ir tragiškų vaizdų. Pirmosios mums žinomos dramos – graikų tragedijos ir komedijos – siužetus imdavo vien iš folkloro, tai yra iš mitų. Antikinio teatro žiūrovai paprastai gerai žinodavo mitologinę fabulą ir stebėdavo tik vienos atkarpos iliustraciją. Gyvavo lyg koks visuotinis tekstas, nes mitai tarp savęs susiję, tad autorinis kūrinys tebuvo ištraukos interpretacija. Graikų dramos nebuvo vien estetiniai reginiai. Už jų stovėjo tikrovės „tekstas“, kuris ir jaudino žiūrovą. Mitai pasakojo tikėjimų, miestų, kultūrų, tautų istorijas, dievų ir herojų dvasinius išbandymus, tarpusavio kovas, likimo peripetijas, lemtingus išsipildymus. Tragedijų autoriai sustodavo prie ypatingų lūžių, dviejų vertybinių sistemų konfliktų ir tragiškos baigties vienai jų. Senieji dievai nueina nuo scenos, nors juos lydi užuojauta, užleisdami vietą jauniems, senosios vertybės pralaimi kovą naujoms, kraujo ryšius keičia racionalūs santykiai. Perversmų metu išskylančios moralinės dilemos sprendžiamos per tragišką herojų, kurio mirtis dažnai yra protesto išraiška.

Taip yra ir su Eglės pasaka: jaučiame, kad už jos slypi kitas, jau į praeitį nugrimzdusios kultūros ir gyvenimo tekstas. Mes nepajėgūs šio teksto perskaityti, nes jis mus pasiekia iš labai senų laikų, – galime nuspėti keletą istorijos sluoksnių, kuriuos nežinomo autoriaus vizija sutelkė į vieną kūrinį. Eglės pasakos archajiškumą liudija turtinių santykių ir bendruomenės hierarchijos nebuvimas, nežymūs žemdirbystės ir gyvulininkystės elementai (galbūt įterpti vėliau), o svarbiausia – neįprastas konflikto pobūdis ir nelaukta baigtis. Ši pasaka beveik neturi analogų tarp kitų stebuklinių pasakų, yra gana vieniša. Akivaizdu, kad panašaus siužeto pasakojimai pamažu išnyko, neatpažįstamai transformavosi, prisitaikydami prie naujos socialinės tikrovės, sušvelnindami konfliktą ir virsdami pasakomis, o Eglės drama išliko gerokai archajiškesniu pavidalu, todėl yra pasaka iki pasakos, architekstas, tranzityvinė nuoroda į mitą arba tiesiog mitas, kuris, įspėjus metaforinių vaizdų reikšmes, virstų raktu vėlesnėms pasakoms (bei mitams) suprasti, paaiškintų senosios kultūros pokyčius.

Yra du svarbiausi dalykai, išskiriantys pasaką ir užmenantys mįslę: pasakos finalas ir vienaprasmė simpatija žalčiui. Kodėl Eglė nužudo savo vaikus, žodžiu užgesindama jų sąmonės šviesą, įsakydama mirti, sumedėti (kai kuriose, tikriausiai vėlesnėse, versijose – pakardama¹ ar palikdama medžiuose², paversdama paukš-

1 Vienas latvių pasakos variantas (21) baigiasi šitaip: „Ji ėmė ir mažąjį vaiką pakorė paupės drebulėje. Vaikas drebėjo po medžiu, nuo to laiko drebulė ir pradėjo drebėti. Dar ir šiandien tebedreba“ (PEŽK 2 205). Kitas (43) taip: „Kai atrado savo vyrą nužudytą, pakorė savo vaikus ir pati pasikorė“ (PEŽK 2 229).

2 Laidojimo medžiuose paprotys yra mažiausiai ištirtas. Jo ryšys su Eglės pasaka gali būti tas, kad daugelyje variantų (ypač latvių ir rusų) motina savo vaikus paverčia paukščiais ir pati virsta

čiais ar pan.)? Kodėl ji išskyla kaip gyvenimą ir mirtį valdanti deivė ir kodėl jos sprendimas toks rūstus patiems artimiausiems žmonėms? Koks tai gestas ir kokia jo prasmė? Kodėl gailimės žalčio ir smerkiame brolius? Kaip suvokti žalčio metamorfozes?

MĮSLĖS MINIMAS

Esama nemaža mokslinių bandymų išaiškinti šios pasakos siužetą³. Trumpai paminėsiu įžvalgas, kurios reikšmingos žemiau išdėstomai naujai interpretacijai.

Išsamią pasakos analizę 1938 metais pateikė Viktoras Katilius. Jis aptarė kūrinio architektoniką, kultūrinį daugiasluoksniškumą, keliamą problematiką ir pabandė atsakyti į svarbiausius klausimus bei atskleisti konflikto priežastį: žmona taip išreiškė ištikimybę savo (kitos genties ar tautos) vyrui, kurį nužudė broliai, keršydami už sesers pagrobimą. Konflikto pagrindimas istorine realybe visiškai suprantamas, tik praleidžiama daug semantiškai turtingų aliuzijų, pašalinamas pasakos mitiškumas ir per menkai motyvuojamas finalinis Eglės poelgis (jei vyro netekusios moterys būtų žudžiusios savo vaikus ir žudęsi pačios, žmonija tikriausiai būtų išnykusi). Nors V. Katiliaus versija ir supaprastina kūrinio mintį⁴, tačiau iškelta Eglės moralinės ištikimybės idėja apskritai yra bene populiariausia pasakos suvokimo kryptis. Jai pritarė ir daugelis vėlesnių tyrinėtojų.

Donatas Sauka atmeta pasakos kaip kosmogoninio mito galimybę, netikėtą pasakos pabaigą laiko priaugusia etiologine sakme, kuri rodo pasakos archajiškumą ir yra nepaprastai vykęs meninis sprendimas. D. Sauka bando lokalizuoti galimą pasakos kilmę laike (prieš išyrant baltų prokalbei) ir linksta prie nuomonės, jog pasaka gerokai nutolusi nuo mito ir iš esmės yra lakios vaizduotės kūrinys, pabaigoje meniniu vaizdu pateikiantis literatūrinę metaforą – kūrinio „raktą“: „Eglės žaliavimas paneigia Žalčio kraujo putą“ (Sauka 1982: 194). Tokia

.....
paukščiu. Medžiuose paliktus lavonus paprastai sulesdavo paukščiai, taigi žmogaus kūnas pereidavo į juos. Bene arčiausia šiam papročiiui tokia pabaiga: „Tada motina įkėlė vieną sūnų į ažuolą, antrą į uosį, o mergaitę į drebulę. <...> Pati įlipo į eglę, ir taip visi buvo, kol numirė“ (PEŽK 2 246). Viename iš lietuvių variantų (7): „Nuėjo į mišką, savo dukterį pakorė, ji pati su savo sūnumis įlipo į medį. Paukščiai nešė jai ir jos sūnums valgyti“ (PEŽK 1 67). Kitur (26) korimas neminimas: „močia vienų berniukų pasadina uosin, antrų berniukų pasadina užalan, o mergytį – drebulėn, a pati sėda sedulen. <...> Jie taini ir visi tuos medžiuos numirė <...>“ (PEŽK 1 132).

3 Plačiau žr. PEŽK 4.

4 Tai nujaučia ir pats tyrinėtojas. Jis rašo:

Ir vis dėlto nelaimė įvyksta – žaltys užkapotas. Neapykanta pasotinta. Bet kokia gili tai neapykanta! Ar neatrodo ji neproporcingai didelė, palyginti su kuria nors minėtųjų priežasčių, galėjusių ją sukelti? Kažkas nenuoseklu yra psichologijoje. Norisi ieškoti didesnės sąskaitos, už kurią atsiteisiama. Norisi tikėti, kad pasakoje kažkas sušvelninta ar nutylėta. O gal kas nors esmingai joje ilgainiui pakeista; gal kas perdirbta, kas pasakoje yra nebe smulkmena. Gal, atstačius senąjį pasakos kūną, ūmai kaip rūkas išsisklaidytų visi šie vos pastebimi psichologiniai nenuoseklumai?.. (PEŽK 4 63).

išvada remiasi tik lietuviško vardo semantika ir žalia spalva. Daugybėje variantų, ypač nelietuviškų, pagrindiniai pasakos personažai neturi vardų, vardai įvairuoja, motinos vardas dažnai nieko bendra neturi su eglės medžiu (ir atitinkamai amžinu žaliavimu; virstama į beržą, paukščius ir t. t.). Pasakojime reikšminga spalvų semantika, bet ji labiau susijusi su balta ir raudona (kraujo) puta. Vegetacijos, gyvybės trukmės principas, be abejo, svarbus tekste, ir jis egzistuoja (apie tai dar bus kalbama), bet pavojinga teigti galutinį jo triumfą, nes tai, be kitų išlygų (eglė folkloro tradicijoje daugiau mirties nei gyvybės medis; abejotina, ar augalinė gyvybė gali būti vertinama labiau už biologinę), reikštų ir Eglės pasakos virtimą kanonine, tai yra pasaka su laiminga pabaiga, nes tai prieštarauja kūrinio logikai.

Gintaras Beresnevičius „Eglėje žalčių karalienėje“ išvelgia kosmogoninį mitą ir lietuviškojo dievų panteono sukūrimą. Įdomiai gretinamas senųjų religijų ir senovės lietuvių dievų sąrašas, mėginama tą patį modelį matyti pasakoje. Ir čia esama įdomios ir netikėtos paralelės, tačiau visa interpretacija susitelkia į paskutinę sceną ir galimą jos tęsinį, ankstesnis siužetas tampa ne itin reikšmingas. Hipotezė remiasi vėlgi išimtinai lietuviškais medžių vardais, būtinas stabilus vaikų skaičius (trys vyriškos giminės ir viena moteriškos). Pagal analogiją su kitų tautų mitais senuosius dievus pakeičiantys naujieji turėtų būti jų žudikai arba naujaisiais dievais turėtų tapti Eglės broliai. Mitologijos šaltiniuose minimų dievų spėjamas funkcijas tik labai sąlygiškai galima sieti su įvardijamų medžių simbolinėmis reikšmėmis. Vis dėlto G. Beresnevičius pasakos tekstą skaito kaip mitą, kalbantį apie esminę religinę permainą.

Ada Martinkus-Zemp Eglės pasakoje mato užfiksuotą archajinę stadiją, kai nėra griežtai atskirta vandens ir žemės riba. „Niekuo nepagrįstas aktas – karaliaus-tėvo nužudymas turės svarbią pasekmę: vandens ir žemės galutinį išsiskyrimą“; – teigia mokslininkė straipsnyje (Zemp 1979: 88), kurį vėliau išplėtojo į studiją „Eglė žalčių karalienė: Viena lietuvių pasaka“ (*Eglė, le Reine des serpents: Un conte lithuanien*, Paris, 1989). Joje panaši mintis formuojama taip: „Taigi „Žalčių karalienė“ yra daugiau nei dviejų priešiškių individų – tai net karalysčių, net dievybių tragedija, tai pasakojimas apie gamtos elementų pusiausvyros suirimą, o svarbiausia – apie pasibaigusią Žemės ir Vandenių santarvę“ (PEŽK 4 215). Pabaiga esanti pozityvi – sukuriama nauja sinkretinė vienovė: medžiai yra vandenių ir žemės vaikai. A. Martinkus-Zemp irgi bandė sieti medžių vardus su lietuvių dievų panteonu, vėliau jos idėją sėkmingiau išplėtojo G. Beresnevičius.

Norbortui Vėliui pasaka rodosi esanti artima mitams apie mirštančius ir vėl prisikeliančius dievus. Tai panašu į D. Saukos pozityvią finalinės scenos traktuotę. Žaliojančios gamtos motyvas vėlgi nustelbia siužetą, kuris beveik atskirtas nuo savarankiškos pabaigos, geriausiu atveju tampa nesuvokiamai komplikuota savaime aiškaus gamtos „mirties ir prisikėlimo“ ciklo priešistorija.

Vytautas Kavolis pasaką linksta susieti su ritualu, kuriame matoma ypatinga moters misija: ji lyginama su burtininke, šamane, tarpininke tarp sakralios (gamtos) ir nesakralios (žmonių) sferos. Gali būti, jog pasaka – ritualinis iniciacijos iš vaidilutės į burtininkes spektaklis. Pabrėžiama moteriškos ir vyriškos sferų skirtumai ir ribos. Vyrų galia – žudyti, moters – grįžti (ir sugrąžinti vaikus) į gamtą. Pasakojimas vyksta iš moters perspektyvos. Kulminacinis Eglės pasirinkimas – ištikimybė savo religijai, savo dievui.

Juozas Algimantas Krikštopaitis pasaką sieja su Edipo mitu ir Claude Lévi-Strausso tyrinėjimais, kuriuose kalbama apie chtoninio baisūno nužudymą. Šis aktas reiškia vadavimąsi iš vienalytės (vegetatyvinės) žmogaus kilmės sampratos. Mūsų tyrimui ypač svarbi ši mokslininko išvada: „EŽK [„Eglės žalčių karalienės“ – E. Ž.] tekste susikerta vienalytiškumą ir dvilytiškumą skelbiančios idėjos, turinčios savyje dviejų kultūrų dramatiško susitikimo pėdsakus“ (PEŽK 4 215).

Apibendrinami pastebėsime, kad pasaką vis labiau imama suprasti kaip mitą, kuris fiksuoja radikalius pokyčius archajinėje bendruomenėje. Iki šiol pateikta nemažai vertingų įžvalgų apie kai kurias detales ir epizodus. Ypač svarbūs bandymai suvokti dramatinio pobūdį, nusakyti galimą konflikto priežastį. Sunkiau yra sekęsi perskaityti visą siužetą kaip integralų sintagminės bei paradigminės sekos naratyvą, derinantį mitinę ir socialinę konotacijas.

MOTERŲ PASLAPTIS

Norėdami žiūrėti į Eglės pasaką kaip į vientisą kūrinį ir kartu matyti gyvenimiškąjį tekstą, turime demontuoti įprastą pasakojimą, atskirdami galimus naujesnius intarpus, atsiradusius dėl vėlesnių pasakų įtakos. Šioji tendencija folklore labai stipri – siužeto perpasakojimas pagal analogijas rimtai grasino sunaikinti ir šį archajišką unikumą. Būdingos dvi inertiškos tendencijos. Viena: Žilvinas – piktos valios užkeiktas karalaitis. Kita: Eglės giminės nugali žaltį-slibiną, sesuo laimingai grįžta į gentį. Tokių niveliuojančių versijų užrašyta ne viena.

Sunkiausiai suvokiama ir įspūdingiausia yra baigiamoji pasakos scena, nemažai padėjusi išsilaikyti archajiškam siužetui. Galima neabejoti, kad Eglė nužudo savo vaikus ir pati nusižudo protestuodama, parodydama ištikimybę savo principams ir sumokėdama pačią aukščiausią kainą už kažkokią tragišką klaidą ir neišperkama kaltę. Simbolinis veiksmas, kurio turinį ir reikia suprasti, giliai įsirežęs į kolektyvinę atmintį ir virtęs mitu, nėra vien žmonos skausmo įspūdinga išraiška. Tai netektis, toli peržengianti šeimos ribas. Į tą išraiškingą finalą yra dėsninai judama visu pasakojimu. Jis toli gražu nėra nelogiškas ar atsitiktinis.

Analitinis žvilgsnis į grožinį tekstą reikalauja dekonstruoti metaforas – tokia procedūra sėkmės atveju išlaisvina nematomas reikšmes. Tad, galvodami apie

už pasakojimo slypinčias realijas, turime susitaikyti su mintimi, kad net ir labai seniai žmonės negalėjo virsti medžiais, žalčiais – žaliaakiais princiais, negalėjo balsu prabilti nei pieno, nei kraujo puta. Tenka atsisakyti viso gražaus stebuklinės pasakos stebuklingumo, suvokiant, kad tai yra metaforos, užšifrusios tikrus įvykius.

Pirmas dekonstrukcijos žingsnis bus „suskliausti“ (hermeneutikos terminais) ir nukelti į šalį Eglės vestuves su visais etnografiniais nuotakų keitimo elementais ir trim darbais apsinkinto jos grįžimo į namus epizodą – tai greičiausiai yra vėlesni pagražinimai, sužmoginantys sąjungą su gyvūnu, bet užtemdantys pirminį siužetą. Mat tikrai archajinėse bendruomenėse vestuvių, kaip jas suprantame dabar, nebuvo, jos atsirado vėliau, diferencijuojantis šeimoms. Spėtina, jog Eglės siužetas mena tuos laikus, kai tiesiog gyveno moterų ir vyrų („seserų“ ir „brolių“), priklausančių tam pačiam totemui (čia – gyvatei arba žalčiui), bendruomenė – ikišeimyninė gentis. Jie, žinoma, susilaukdavo vaikų. Kaip tik vaikai ir yra šios pasakos centras.

Pasaulio modelyje, kurį pateikia pasakojimas, tėra dvi sferos: vandens (požemio) ir žemės. Taigi dar nėra trečiosios sferos – dangaus. Tokioje dvinarėje struktūroje dievai, iš kurių gaunama gyvybė ir kurie palaiko žmonių gyvenimą apskritai, buvo chtoninės būtybės. Eglės pasakoje gyvybė gaunama iš vandens. Krante vaikų nėra, ir gentis nežino, iš kur Eglė parsiveda vaikus. Tiksliau, žino, kad iš paslaptingo, „tamsaus“, nes logiškai nesuvokiamo, transcendentinio pasaulio – pasaulio, iš kurio moterys grįždavo nešinos vaiku. Tai turėjo būti vyrams uždrausta zona. Moterys ten gimdydavo, ten gaudavo gyvybės pradžią iš toteminio žvėries. Beje, yra keli (vos keli) pasakos variantai, kur Eglė grįžta kiekvieną kartą su kitu, nauju vaiku⁵. Tragedija įvyksta, kai pasiseka išstardyti mergaitę. Pasikartojančio sugrįžimo su vaikais epizodas gali būti senesnis už mums įprastą lietuvišką (grįžimą kartu su visais vaikais). Archajiškesnėse pasakose (pvz., Afrikos) visi išbandymai tenka ne jauniausiai seseriai, bet vyriausiajai. Reikia manyti, kad ir Eglė, jei rekonstruojame pirminį modelį, yra vyriausia dukra, subrendusi turėti vaikų⁶. Tai patvirtina jos išskirtinumas: ji vienintelė iš seserų turi vardą. Eglės varde užkoduotas ir jos likimas. Kaip, beje, ir kitų veikėjų. Pasakoje žūva visi, kurie turi vardus⁷. Čia turime unikalų atvejį, kai konkrečiai per Eglės pasaką

5 PEŽK 2, latvių var. nr. 48; PEŽK 3, estų var. nr. 10.

6 Józefo Ignaco Kraszewskio poemoje „Anafielas“ (1840) herojui sekama ši pasaka (tai pirma literatūrinė versija); joje tėvai, apgaudinėdami žalčius, jiems įsodina vyriausiąją dukterį (bet gegutė trečią kartą perspėja).

7 Kalbėdamas apie mitus, Ernstas Cassireris rašo: „Šiame pirmajame refleksijos lygyje <...> žodis nėra ženkliskas ar įvardijimas, ar dvasinės tikrovės simbolis; jis pats yra tikrų tikriausia tikrovės dalis. <...> Kiekvieno daikto esmė glūdi jo varde. Žodžiui iš karto suteikiamos maginės galios. Tas, kuris užvaldo vardą ir žino, kaip juo pasinaudoti, įgyja galią pačiam daiktui“ (Cassirer 1957: 117–118).

matome mitinės sąmonės metą, kai žodis ir vardas buvo ypatingi ir turėjo magišką galią⁸ – juose dar neišsiskyrę turinys ir forma, garsas ir reikšmė, žodis ir veiksmas, vardas ir daiktas, vardas ir likimas. Eglė duoda žodį tekėti; žalčiai reikalauja laikytis žodžio; Eglė duoda žodį sugrįžti; vaikai duoda žodį tylėti; žodis sulaužomas; žodžiu prišaukiamas žaltys; Eglė žodžiu nužudo savo vaikus ir nusižudo pati. Vardas, pažadas, priesaika, užkeikimas – tai nepaprasti, magiški žodžiai, turintys galią transformuoti tikrovę. Mitinė sąmonė buvo pasirengusi tą galią priimti.

Grįžkime prie siužeto. Eglė yra dukra, kuriai laikas susilaukti vaikų, ir žaltys išliaužia būtent į jos marškinių rankovę. Šią pirmąją pasakos sceną turėtume suprasti kaip lytinio akto nusakymą dažnai tabu paskirtį turinčiais metaforiniais vaizdais. Eglė yra nuoga, ką tik išlipusi iš vandens⁹. Esama šiek tiek nemalonios prievartos: žaltys neišeina, kol mergina nepasižada būti jo. Vėliau, kai Eglė savo genčiai motyvuoja (vieną ar kelis kartus) norą grįžti į jūrą, ji sako, kad ten jai labai gera, kad ten ji – karalienė, laiminga, užsimirštanti, nebegalvojanti apie laiką ir gyvenimą krante (tik vaikai priverčia apsilankyti). Taigi suartėjimų malonumas pateikiamas kaip gyvenimas jūroje¹⁰.

Moters nėštumas yra ilgas laiko tarpas, kuris neleidžia suprasti ryšio tarp suartėjimo ir pasekmės – vaiko atsiradimo. Panašu, kad Eglės „istorija“ yra apie tuos laikus, kai to ryšio dar nesuprato genties vyrai. Toks laikotarpis žmonijos istorijoje tikriausiai buvo ir galbūt truko daugybę tūkstantmečių – gerokai didesnę žmonijos gyvavimo dalį. Gyvybės paslaptis buvo moters paslaptis. Joje slypėjo moters galia. Vyrai tegalėjo pavydėti moteriai šios stebuklingos galios – duoti naują gyvybę. Kol gyvybės ir kartu mirties domenai priklausė moteriai, tol ji buvo šventa būtybė, dievybė arba artima dievams bei deivėms. V. Kavolio interpretacijoje kalbama apie moters tarpininkavimą. Moteris – mediumas, palaikantis ryšį tarp žmonių ir antgamtinio pasaulio, sekuliarios ir sakralios sferų, o kartu ir pusiausvyrą tarp jų bei stabilumą visuomenėje.

8 Terminų tikslesniam vartojimui gali būti pravarti V. Kavolio priminta Jeano Gebserio teorija, pasiūliusi skirti penkis pasaulio percepcijos etapus: archajinį, maginį, mitinį, mentalinį ir integralinį, kurie kyla vienas iš kito, bet galutinai neištrina prieš tai buvusio. Visi jie koegzistuoja įvairiomis sąveikos formomis. „Maginei sąmonės struktūrai būdingas belaikis ir bevardis būties suvokimas. Jis reiškiasi kaip betarpiška tapatybė su vitaliniais veiksmais, kurie visi lygiaverčiai. Ši lygybė leidžia Gebseriui kalbėti apie *ego* neturintį asmenį, kurio vitalinės jėgos gali tapti bet kokia vitaline jėga. Tas asmuo gyvena magiškame pasaulyje, kupiname vitalinių įtampų, pulsuojančiais pavojais ir gausa, tačiau paklustančiame maginių priemonių poveikiui“ (Kavolis 1994: 152–153).

9 J. A. Krikštopaitis išsako identišką spėjimą: „Tikėtina, kad pirmųjų pavasario maudynių vaizdiniai – vanduo kaip vaisingumo substratas, kaip jame ar krante besirangantis falinis gyvūnas – galėtų būti sietini su apvaisinimo aktu, prasidedančiu gamtoje“ (PEŽK 4 402).

10 Viename 1934 m. užrašytame variante pasakotojas yra supaprastinęs: „Išplaukdavo tadū žaltys ir kaip tik ant krašto išlipdavo, tai tuoj pavirsdavo berniuku, ir tį jie myluodavo, kol nusibosdavo. Tėvai jos iš karto kinte kinte, paskui jau pradėjo galvoti, kaip čia to žalčio atsikratyt, mat jų dukte nei ženota, nei ne, o tik lekia ir lekia prie ežero“ (PEŽK 1 105).

Aiškėja, apie kokį lūžį pasakoja Eglės tragedija – apie gyvybės ir mirties domeno netektį (kartu ir šventumo praradimą). Eglės broliai, genties vyrai, kupini įtarimo ir besikaupiančios neapykantos, kuri vers kankinti vaikus. Jie nori atskleisti gyvybės paslaptį ar pasitvirtinti savo spėjimą, kad sukuriant gyvybę dalyvauja ir jie, vyrai. Tai, ką galiausiai išduoda Drebulė, yra prisipažinimas, žinoma, užkoduotas metaforomis, kad jų, Eglės vaikų, tėvas yra ne žaltys, bet žmogus. Juk tai, kad Žilvinas yra ne žaltys, o vyras, gražus jaunuolis, žino tik Eglė ir jos vaikai. Eglės broliai priverčia Drebulę išduoti šią paslaptį. Laikantis logikos, reikėtų vėl pasiūlyti tam tikrą korekciją ir manyti, kad išties ne visi vaikai žino tėvo paslaptį, bet tik Eglės dukra, mergaitė, nes ji yra būsima moteris, motinos sąjungininkė, perimanti jos paslaptis. Berniukai paslapties neišduoda, nes jos paprasčiausiai nežino. Tai, kad jie neva kantrūs, stiprūs, ištvėringi, galėjo būti sugalvota ir pridėta vėliau jau iš kitų (vyrų) pasakojimo pozicijų. Tokią prielaidą patvirtintų ir nesuprantamas berniukų elgesys, slepiant nuo motinos naktinio kankinimo faktą, – jie neturėtų būti suinteresuoti ginti juos kankinančių dėdžių. Sūnūs neišduoda tėvo – tai suprantama, bet, neišduodami savo dėdžių, jie gina ir apsaugo juos nuo Eglės rūstybės, faktiškai nukreipdami ją į save. Kankinimo epizodas paprastai suvokiamas kaip vyriškumo išbandymas. Scenos miške, prie medžių, su kankinimais, ugnimi, plakimu ir pan. kelia asociacijas su iniciacijos – išbandymų ir iššventinimų į vyrus – ritualais, kurie labai svarbūs bendruomenėje, tačiau ne toje, kurioje vyksta pasakos veiksmas, todėl Eglės sūnų kankinimas – galimai vėlesnis papildymas (ir kaip meninė įtampos kūrimo priemonė). Visai kitą prasmę turi dukters Drebulės kvotimas.

Vėl grįžkime prie aptariamo siužeto ir išdavystės reikšmės. Drebulės išdavystė (nurodant vyrą, kuris yra jų tėvas, ir drauge pasakant, kad tai ne žaltys¹¹) sužlugdo visą moterų giminę, užtraukia jai visuotinį prakeiksmą ir pasmerkimą. Kartu tai yra ir senojo giminės totemo (šiuo atveju – žalčio) mirtis – jis demaskuotas, desakralizuotas, nuvertintas ir simboliškai nužudytas – vyrai iš jo „atsiima“ moterį (vėlesni kovos su slibiniais motyvai dažniausiai kartoja šį aktą).

Visuomenėje įvyksta lūžis, po kurio į pirmą vietą išsina vyrai, pasiskelbdami tėvais, gyvybės davėjais, gyvenimo ir mirties valdovais. Žalčio sukapojimas dalgiais greičiausiai yra moterų šventyklos, į kurią iki tol galbūt buvo draudžiama vyrams įžengti, išniekinimas, žalčių, galimas daiktas, maitintų moterų pienu, buveinės suniokojimas – senų stabų sunaikinimas. Radusi ne pieno dubenėlius, bet kraujo putas, Eglė suvokia, kas įvyko, ir čia pat, atsigręžusi į savo vaikus, juos

.....
 11 Šiame kontekste labai svarbus 1889 m. užrašytas vėpsių variantas, kuriame vyras, išleisdamas į namus, prigrasina: „Sakyk, kad aš žaltys, nesakyk, kad esu vyriškis. Jeigu pasakysi, užmušiu“ (PEŽK 3 360). Jam artimas estų variantas (užrašytas taip pat 1889 m.): „Eidama keliu, motina pasakė vaikams: – Jei kiti klausinės, koks jūsų tėvas, atsakykit: koks visų, toks ir mūsų“ (PEŽK 3 280).

užkeikia ir pati nusižudo. Tabu sulaužymas baudžiamas mirtimi, kurią turi dalytis visa Eglės šeima. Latvių, rusų ir kitų tautų šios pasakos variantuose dažnai mūsų Eglė virsta gegute, o vaikai – kitais paukščiais. Čia svarbus ir aiškus simbolis yra gegutė – ta, kuri daugiau niekad neturės savo vaikų, nors juos ir išperės¹².

Drebulė – turbūt neįmanoma parinkti taiklesnio vardo – pasmerkia visą moterų giminę palengva virsti drebulėmis ir drebėti vyrų valdomoje visuomenėje: iš pradžių moterys netenka šventosios statuso (deivės išstumiamos iš dievų panteono), vėliau išskirtinių privilegijų, galiausiai prieinama prie moterų žeminimo ir niekinimo (kai jau nebe moteris gimdo vyrus, bet moteris sukuriama iš vyro kaulo arba, kaip graikų Atėnė, iššoka iš Dzeuso galvos; moters seksualumas yra „nešvarus“, moteris – nuodėmės pradininkė ir t. t.).

Eglė ir jos vaikai tampa žalčio (senojo požemių dievo) ir brolių (sukursiančių naują dievų panteoną danguje) dvikovos epicentru. Ši dvikova lyg ir užmaskuota, bet jos pradžia galime pastebėti ir anksčiau kaip vandens ir ugnies sankirtas: žalčio Eglei užduoti darbai ir ištikimybės priesakai įveikiami ugnimi (klumpės, kuodelis, duonos kepimas; vaikų kankinimas prie laužo; trumpiausios Joninių nakties – šviesos triumfas prieš tamsą – parinkimas čia irgi neatsitiktinis, nors greičiausiai pridėtas vėliau).

Dabar galima grįžti prie „už skliaustų“ iškeltų Eglės išvykimo ir sugrįžimo sunkumų, kurie yra galbūt psichologinių barjerų simboliai. Abiem atvejais trukdoma pereiti iš vienos sferos į kitą. Po tris kartus simetriškai tenka įveikti kliūtis, kurios yra mįslės pobūdžio ir kurių pagrindiniai personažai (žalčiai, Eglė) patys įveikti negali, jiems reikalingi pagalbininkai, vienu atveju padedantys požemių būtybėms, antru – žmogui. Tačiau pasakos struktūroje šie pagalbininkai atlieka tą pačią funkciją: išjudina užstrigusį siužetą. Tokiu būdu jie atlieka likimo (lėmėjų) funkciją: padeda įvykti tam, kas neišvengiamai turi įvykti. Tikrovėje (istorijoje) – tai neišvengiamas sąmonėjimo judesys: perėjimas nuo vienalytės žmogaus kilmės sampratos prie dvilytės¹³, žingsnis, vaduojantis iš chtoniškosios karalystės globos, zoomorfiškumo bei autochtoniškumo¹⁴.

12 Kai kurių pasakų net pavadinimai yra paaiškinimai, pavyzdžiui: „Kaip atsirado gegutė – našlė“ (PEŽK 2 180).

13 Kaip minėta, toks spėjimas pateiktas J. A. Krikštopaičio (plačiau žr. Krikštopaitis 2006; ta pati studija perspausdinta PEŽK 4).

14 Lietuvių žodžio „gyvatė“ šaknis sujungia žodžių grupę, susijusią su „gyvybe“, „gyviu“, „gyvuliu“, „gajumu“, „gyvenimu“, „gyvata“ (sveikata) ir kt. (taip pat plg. liet. *gyv-* ir rusų *жив-*). Šiam branduoliui semantiškai artimas yra „žalčio“, „žalumos“, „žilvičio“ kompleksas. Tuo tarpu rusų kalboje *змея*, *змея* šaknis siejama su žeme (*земля*) (Buck 1988: 194–195). Savo ruožtu lietuvių daiktavardis „žmogus“ kildinamas iš žodžio „žemė“. Žalčiai, gyvatės yra ir vandens, ir žemės gyvūnai. Esama pasakos variantų, kuriuose Eglės vaikai paverčiami vandens gyviais – varle, žuvimi ir pan., ir jie grįžta į pirminę stichiją. Tai uždaras ratas: visos pasakoje esančios metamorfozės yra semantiškai motyvuotos.

Taigi, nieko prie šios pasakos nepridėję, netgi atsisakę kai kurių elementų, „išrengę“ iš metaforų rūbo kai kuriuos paveikslus, regime siužetą, kuris atskleidžia šios tragedijos mastą ir nuspėjamas jos pasekmes: moterys neteks gyvybės ir mirties domeno, iš jų bus uzurpuotas ryšys su sakralia sfera.

BAIGIAMOSIOS PASTABOS

Eglės drama vaizduoja esminį perversmą žmonių bendruomenėje, lyčių konfliktą ir nuspėjamą religinę reformą, kuri, žinoma, nevyko visur vienu metu. Mito kalba papasakojama, kaip, tariant Marijos Gimbutienės terminais, baigiasi Motinos Deivės epocha. Iš jos perspektyvos ir žvelgiama į tą įvykį, kuris suvokiamas ir pateikiamas kaip tragedija, kaip lemtingas žingsnis ne tik moters, bet ir gamtos (gyvybės žemėje sąlygos ir šaltinio), viso pasaulio desakralizacijos link. Šis požiūris daro pasaką ypatingą ir unikalią, paaiškina simpatijos žalčiui priežastis.

Desakralizacijos procesas nebuvo staigus, jis tęsėsi tūkstančius metų, tebesitęsia ir dabar, bet Eglės pasaka yra kūrinys, kuriame labai koncentruotai simboline kalba perteikiamas tas lemtingas žingsnis, po kurio prarandama vienovė su gamta. Pamažu įsigalės dualistinis pasaulio matymas ir ideologinis apdorojimas, kitaip peraiškinantis daugelį natūralių reiškinių.

Čia pateiktą Eglės pasakos perskaitymo kodą patvirtina vėlesni šio siužeto tęsiniai – veik visi folkloriniai pasakojimai susiję. Mokslininkų daug nuveikta atpažįstant ir klasifikuojant atskirus motyvus, tam tikras jų virtines, sudarant katalogus, tačiau sunkiau sekasi atkurti pirminius, kertinius tekstus, siužetų „prokalbę“; jų ryšį su galima istorine tikrove. Juk spėtina, kad visi pasauliniai naratyvai (įskaitant ir autorinę kūrybą) susiję kaip bendro teksto dalys (kaip graikų mitai mažesniame modelyje). Atkreiptinas dėmesys, kad ligšiolinės pasakos bei mitų studijos ir teorinės mokyklos (pradedant nuo rusų formalistų ir baigiant poststruktūralistais) daugiausia tebedirbo su vieno modelio pasaka – jos pagrindinis personažas buvo vyras. Tačiau siužetai su moteriškos lyties personažais yra senesnės kilmės, tik jų yra gerokai mažiau, tiesiog trūksta ištisu jungiančių grandžių, gairių, kurios padėtų suprasti vieną ar kitą moterišką įvaizdį (Raganos, Žvovūnės, Medeinos), Didžiosios Motinos archetipą, rekonstruoti daugmaž bendrą siužetą ar teorinį visa apimančio naratyvo modelį. Archajiška Eglės pasaka ir jos semantinis universumas iš dalies yra tokia dovana – branduolys, iš kurio, kaip iš Pirmojo sprogo, nusidriekia gijos, į vienį susiejančios daugelį ne tik folkloro, bet ir kultūros apskritai tekstų.

ŠALTINIAI

PEŽK – Pasaka „Eglė žalčių karalienė“, t. 1: *Lietuvių variantai*, sudarė ir parengė Leonardas Sauka, redagavo Kostas Aleksynas, melodijas rengė ir redagavo Živilė Ramoškaitė, Vilnius, 2007; *Pasaka „Eglė žalčių karalienė“*, t. 2: *Latvių variantai*, sudarė, parengė, pratarinę ir įvadinį straipsnį parašė Leonardas Sauka, tekstus į lietuvių k. išvertė ir tomą redagavo Lilija Kudirkienė, Vilnius, 2007; *Pasaka „Eglė žalčių karalienė“*, t. 3: *Finių, slavų, romanų, tiurkų variantai*, sudarė, parengė, pratarinę ir įvadinį straipsnį parašė Leonardas Sauka, tekstus į lietuvių k. vertė Danutė Sirijos Giraitė (iš estų k.), Stasys Skrodenis (iš suomių k.), Nadežda Morozova (iš slavų k.), Rosita Jankauskaitė (iš totorių k.), moldavų tekstus verčiant talkino Viktoras Gacakas, vertimus redagavo Donata Linčiuvienė, tomo redaktorius Kostas Aleksynas, Vilnius, 2008; *Pasaka „Eglė žalčių karalienė“*, t. 4: *Tyrinėjimai, kitos žinios*, sudarė, parengė, pratarinę ir įvadinį straipsnį parašė Leonardas Sauka, tekstus vertė Sigita Tupčiauskaitė (į anglų k.), Elena Bradūnaitė-Aglinskienė (iš anglų k.), Reda Dudienė (iš anglų k.), Jūratė Kibirkytė (iš vokiečių k.), Daiva Vaitkevičienė (iš prancūzų k.), Donata Linčiuvienė (iš prancūzų k.), tomą redagavo Kostas Aleksynas, Vilnius, 2008.

LITERATŪRA

Buck Carl Darling 1988. *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages*, Chicago & London.

Cassirer Ernst 1957. *Philosophy of Symbolic Forms*, vol. 1: *Language*, New Haven.

Foucault Michel 1998. *Diskurso tvarka* [iš prancūzų k. vertė Marius Daškus], Vilnius.

Kavolis Vytautas 1994. Gebseris ir sociokultūrinės kaito teorija, *Baltos lankos*, Nr. 4, p. 154.

Krikštopaitis Juozas Algimantas 2006. *Pasakojimų sandara: Struktūrinė tikrovė aiškinančių tekstų interpretacija*, Vilnius.

Sauka Donatas 1982. *Lietuvių tautosaka*, Vilnius.

Zemp Ada 1979. Medžių šeimos struktūra vienoje lietuviškoje pasakoje, *Literatūra*, [t.] 21 (1), p. 73–87.

“Eglė the Queen of Serpents”: Domain of Life and Death

EUGENIJUS ŽMUIDA

S u m m a r y

This article seeks to remind the reader of the problematics related to the mythical tale *Eglė the Queen of Serpents* and to deal with the available versions of its analysis. By deconstructing the metaphors, the author attempts to reveal the actual relations plausibly having existed in the archaic society (i.e. to grasp the “text” of life through the work of “art”), and to suggest a conceptual explanation of the enigmatic conflict. The latter is elucidated in the presented version as a cardinal confrontation between men and women over the issue of controls over life and death and consequently, over the priorities of the ideological power, which ends tragically for one of the parties involved, simultaneously causing essential shift in the worldview and transformation of the cultural pattern. The tale thus is presented as a myth describing cardinal conflict, significant not only to our knowledge of Lithuanian or Baltic, but to the human pre-history in general.

Gauta 2011-09-13